

ОБРАЗ БАТЬКА ТА МОДЕЛЬ РОДИННИХ СТОСУНКІВ У ПОЕЗІЇ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

У статті з психоаналітичних та гендерних засад розглянута змістовна та функційна специфіка образу батька, особливості поетичного втілення моделі родинних стосунків (добрий батько – дитина; лихий батько – добра мати – дитина (донька); батько-мати – неслухняна донька; старий батько (дід) – молода мати (його донька) – дитина) у творчості Тараса Шевченка у зв'язку із засадами художньої реалізації авторської свідомості.

Ключові слова: поезія Тараса Шевченка, образ батька, Едипів комплекс, авторська свідомість.

В статье с психоаналитических и гендерных позиций рассмотрена содержательная и функциональная специфика образа отца, особенности модели семейных отношений (добрый отец – ребенок; злой отец – добрая мать – ребенок (дочь); отец и мать – непослушная дочь; старый отец (дед) – молодая мать (его дочь) – ребенок) в поэзии Тараса Шевченко в связи с закономерностями художественной реализации авторского сознания.

Ключевые слова: поэзия Тараса Шевченко, образ отца, Эдипов комплекс, авторское сознание.

Образ родини посідає провідне місце у творчості Кобзаря, що зауважено багатьма шевченкознавцями, серед яких Ю. Гончар, Г. Грабович, В. Пахаренко, Вал. Шевчук та ін. «Матріархальність української родини (з певними виходами на патріархальність)» акцентує в художньому світі Шевченкової поезії Вал. Шевчук [5, с.213], приділяючи увагу й специфіці фігури батька в ній, його ролі, функціям у родинному житті. Учений стверджує, що в системі родинних зв'язків образ батька водночас добро- і лихотворний, у відтвореній поетом родині він – «носій і оберігач честі родини, тобто морально-звичаєвого укладу нації», «забезпечує матеріальні гаразди», як «гарант» родини батько, який не може її зберегти, відповідальний за її руйнацію [5, с.213]. Ю. Гончар стверджує, що батько в поезії Т. Шевченка, з одного боку, може бути не біологічним, бо виховує чужу дитину як рідну, а з іншого – заперечує свою батьківську роль через відмову від дорослої дитини або новонародженої [1, с.88]. Амбівалентність образу батька, як, до речі, і матері, у творах Кобзаря, ще потребує уточнення

й з'ясування її світоглядних підвалин. Хоч за критерієм частотності образ матері переважає батьківський, останній є важливим для розуміння психологічних механізмів творчості митця, тих гендерно-рольових моделей, які активізовані в його текстах.

У поемі «Катерина» Т. Шевченка в епізоді вигнання доньки батько постає «оберігачем честі родини», але вся відповідальність за «погане виховання» покритки цілком покладена на матір, тому саме її роль, її слова й позиція важливіші в цій сцені, однак слова батька – є остаточним присудом. Епізодично згадується батько як годувальник, голова родини в поемі Т. Шевченка «Сова»: матір після смерті батька «осталася удовою, / Хоч і молодою / І не одна... Та все ж тяжко...» [4, с.85], змушена йти в найми й працювати «день і ніч», щоб прогодувати себе та сина. Отже, роль батька для родини досить вагома, без нього докорінно змінюється родинне життя.

Батькові в поезіях Т. Шевченка не чуже почуття обов'язку перед дітьми. У поемі «Сліпий» старий батько, «мов убитий», «під хатою сидить», коли нездужає його дочка, і він, молячись, благає щастя для доньки. Закатований Титар в «Гайдамаках» останнім словом прощається з донькою: «Оксано, дочко!». Покинутий батько Лукії в поемі «Відьма», умираючи в хаті, що «пусткою смерділа», вимовляє блудній доньці у відповідь на її тривожне: «Тату, це я прийшла!», – слова прощення їй. Отже, у Шевченковому художньому світі батько в спілкуванні з дітьми, як і мати, може виявляти турботу й любов до них, хоч в такій ролі він постає набагато рідше, ніж мати. Батько, як і мати, у поезії Т. Шевченка в царині родини постає амбівалентним – і люблячим, турботливим, і байдужим та лихим у ставленні до своєї дитини, що, звичайно, не дає змоги провести однозначний гендерний маркер патріархально-матріархальних пріоритетів митця.

Коли родина заснована на любові, то між чоловіком і жінкою панує гармонія. Це підтверджується тим, що у всіх важливих справах подружжя радиться між собою, спільно доходить рішення, як-от усиновити дитину в поемі «Наймичка», що засвідчує, зокрема, уявлення автора про рівноправність родинних ролей в українському тогочасному суспільстві як про норму. Але така родинна гармонія, як помічено ще Г. Грабовичем, є винятковою в художньому світі митця, крім того є ущербною, бо родинне «раювання» старого подружжя в цій поемі було знещасливлено бездітністю [2, с.86]. Якщо відсутня злагода між батьком та матір'ю, тоді опіка над дитиною переходить до останньої. Але, як слушно зауважує Вал. Шевчук, злочинність батька зумовлює безповоротний розвал родини, тоді як добродійність і княгині, і княжни зупинити його не можуть [5, с.223]. Протилежно до образу «патріархального» батька як оберігача родини в активній позиції в поемі «Княжна» – образ аморально-лихотворного батька, який її руйнує. Патріархальна влада й відповідальність за родину, що традиційно корелюють із батьківським началом, у творі не закріплені ні за ким, бо батько не спроможний їх (владу й відповідальність) мати, а його донька – морально ідеалізований образ жінки-мучениці, ґрунтований на

архетипі Великої Матері – теж їх немає, бо інакше така гендерна роль дисонувала б з типом суспільства, зображеним у поемі. У ній конфлікт «батько» – «донька» поглиблено опозицією патріархальне – матріархальне, де останнє попри очевидні для поета моральні переваги не здобуває владу, а приречене на роль жертви. Аналогічний образ батька виписаний у поемі «Слепая», але проблемне поле в ній, на наш погляд, простіше. В обох творах актуальний конфліктний «трикутник»: батько – його жінка – їхня донька, де чоловіче та жіноче є опозиційними. При цьому жінка-мати зображена в ситуації боротьби з чоловіком пасивнішою: Слепая покійно віддає доньку панові, сподіваючись на його батьківську любов, а Княгиня чинить пасивний опір, виховуючи доньку осібно, виключаючи з її духовного світовиду батька («...вчила «тільки «мамо» вимовляти, / А «тато» не вчила...» («Княжна» [4, с.144]) (різна поведінкова стратегія зумовлена статусом героїнь), а донька постає активнішою (особливо в поемі «Слепая», де Оксана спалює панський маєток разом із батьком; до такого ж акту – батьковбивства – закликає ліричний оповідач і Княжну, якій загрожує зґвалтування). Функційність мотиву інцесту в художньому тексті розглянута детальніше в статті О. Шаф «Мотив руйнації родинних стосунків у поезії Тараса Шевченка в гендерному ракурсі», де зацентровано, зокрема, зумовленість повторюваного «сценарію» гвалту доньки батьком активізацією Едипового комплексу, що постає його тіншовим, викривленим варіантом [3, с.107]. У поезії «У Вільні, городі преславнім...» донька вбиває батька, бо мститься за смерть коханого. Попри сюжетну та ідейну відмінність конфлікт аналогічний: вбиваючи коханого дочки, батько позбавляє її жіночої реалізації, отже, батькоборство спровоковане психологічним конфліктом поколінь. У поезії «У Вільні, городі преславнім...» він поглиблюється й національно-конфесійним конфліктом: батько, запобігаючи шлюбу доньки з іновірцем, оберігає етнічну ідентичність родини. Потрібно зауважити, що авторська оцінка ситуації в цій поезії максимально прихована, чим підкреслена тупиковість проблем родинної руйнації, батьківсько-дочірніх непорозумінь.

Поряд з батьковбивством, що зазвичай переслідує каральну мету, тому виправдовується ліричним наратором, у поезіях Т. Шевченка актуальний мотив убивства дітей батьком. Він розгортається в поемі «Гайдамаки», де за «ідеологічним» роз'ясненням Гонти вбиває своїх двох синів через те, що їхня матір була полькою й католичкою, глибинно ж – смерть синів інтерпретується як символічне їх очищення від наруги, «повернення» до «батьківського світу» – православного козацтва, України. У такому випадку синовбивство означає не руйнацію родини, а навпаки – ініціаційну спробу її відтворення. Мотив батькового дітовбивства семантично відчутний у поемі «Титарівна». Убивство свого сина – помста батька-байстрюка матері за її презирство до нього. Образ батька змальовано в ній у дусі фольклорних мотивів про грішника-мандрівника, дітовбивцю, «сатану-чоловіка».

Однією з причин руйнування родини в поезії Т. Шевченка є примушений шлюб дівчини з (багатим) нелюбом. Активною стороною

примусу є зазвичай мати, що зумовлено традиційним для українського суспільства розподілом гендерних ролей, де мати відповідала за матримоніальну сторону життя своїх дітей. Про участь в особистому житті дитини обох батьків у творчості Т. Шевченка є лише поодинокі випадки: («І багата я»: «Батько-мати не сплять, / На сторожі стоять» [4, с.177], щоб донька ходила лише до «нелюба багатого»). Пасивність батька можна пояснити й меншим зв'язком із донькою, бо зазвичай матір більше хвилюється за її подальшу долю. Також присутній мотив непослуху доньки. У «Катерині» дівчина не слухала «ні батька, ні неньки», у «Княжні» – майбутня княгиня сама втекла з дому й повінчалася з князем всупереч забороні батьків: «І батько й мати не пускали, / Казали: вгору не залазь...» [4, с.143]. Уживання поряд лексем «і батько, і ненька», «батько-мати» є, вважаємо, даниною фольклорній традиції, яка проте може витікати з прадавнього гендерного паритету.

У зображенні у творах Т. Шевченка батьківської постаті привертає увагу постійний народнопісенний епітет «старий» (рідше сивий) до лексеми батько, який не лише вказує на його вік, а є маркером життєвого досвіду, «старшинства». Фігура досвідченого, поважного роками батька виявляє патріархальність мислення автора, утілює архетип Верховного Отця. У небагатьох творах зафіксований образ батька в такій іпостасі, найпоказовіший з них – ідилія «І досі сниться...»: «Біленька хаточка. Сидить / Неначе й досі сивий дід / Коло хатиночки і бавить / Хорошее та кучеряве / Своє маленькеє внуча. / І досі сниться, вийшла з хати / Веселая, сміючись, мати, / Цілує діда і дитя...» [5, с.210]. У моделі родини в процитованих словах (як і в поемах «Наймичка» (після смерті бабусі), «Сліпий», «Марія») прочитується алюзія на Святе Сімейство у варіанті Бог-Отець – Богородиця – Христос. Тиражованість такої моделі родини, де її голова не є чоловіком матері дитини, а є старшим за віком і духовним досвідом (у поезії «І досі сниться...»: старий «нишечком читає, / Перехрестившись, *Отче наш*»), дає змогу припустити її статус як родинного ідеалу. Зауважимо, що фіксація митця на материнському, особливості додання ним Едипового комплексу, відзначені ще С. Балеєм, що, імовірно, і провокують специфіку художньої презентації образу батька в поезії, зумовлюють його амбівалентність (водночас ідеалізацію та ворожість), вирішуються в компромісній родинній моделі, де батько – не чоловік матері, а статусно вищий духовний очільник сімейства, тобто духовний, а не фізичний батько.

Усі біографи Т. Шевченка стверджують, що в 9 років Тарас утратив матір, а в 12 – батька. Проте сам митець ці трагічні перипетії об'єднує в одну: «лишившись отца и матери на осьмом году жизни, приютился я в школе у приходського дьячка ...» [4, с.761], тобто він, за власним спогадом, став круглою сиротою у 8 років, що засвідчує пріоритетність для нього матері й другорядність батька. Попри його участь у вихованні Тараса (намагаючись оберегти сина від лихої мачухи, двічі брав його в чумацькі походи),

майбутній поет не прагнув наслідувати його спосіб життя, тобто ідентифікація з батьківським протікала, якщо йти за автобіографічними матеріалами, украй уповільнено. Отже, в осмисленні специфіки образу батька в поезії Кобзаря потрібно враховувати не лише культурно-соціальний, а й психобіографічний чинник. Фігура батька, що в психічному становленні особистості корелює з розвитком Над-Я як вищої психічної «інстанції» й уособлює закон, порядок, владу й авторитет, витісняючи материнське, у поетичному космосі Т. Шевченка присутня, але амбівалентність її осмислення, поширення переживань ворожості щодо батьківського, образу батька-лиходія, інцестуозних і батько-, дітовбивчих мотивів свідчать про ускладнення (на підсвідомому психічному рівні) стосунків митця з батьком. (Компромісом є пошук Т. Шевченком батьківського начала в старшому поколінні, зокрема, його приязнь до діда Івана, бо саме його з теплотою він згадує в «Гайдамаках», а батька не згадує ніде). Психічною причиною таких ускладнень може бути фіксація на материнському під час долання Т. Шевченком Едипового комплексу. Імовірна й біографічна причина – образа на батька за «зраду» матері через його швидке одруження. Не виключені й культурно-естетичні передумови маргіналізації батьківського начала, а саме панування романтизму як фемінінної стихії, колоніальність літератури, перервність її традицій, що ускладнювала пошук духовних авторитетів, асоційованих із батьківським началом. Образ батька в поезії Кобзаря є, отже, «індикатором» ставлення митця до світу, його ключових цінностей та орієнтирів.

Список використаних джерел

1. Гончар Ю. Сердечний рай (Гендерні аспекти художнього світу Тараса Шевченка): монографія / Юлія Гончар; наук. ред. В. Пахаренко; Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка, Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. – Черкаси: Брама-Україна, 2010. – 188 с.
2. Грабович Гр. Шевченко як міфотворець / Григорій Грабович. – К.: Радян. письм., 1991. – 211 с.
3. Шаф О. Мотив руйнації родинних стосунків у поезії Тараса Шевченка в гендерному ракурсі / Ольга Шаф // Шевченкознавчі студії. – К.: Вид.-поліграф. центр «Київський університет», 2013. – Вип. 16. – С. 103–109.
4. Шевченко Тарас: Усі твори в одному томі / Тарас Шевченко. – К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2007. – 824 с.
5. Шевчук В. Родина // Теми і мотиви поезії Тараса Шевченка / Упоряд., наук. ред. Н. Чамата / Інститут літератури ім. Т. Шевченка. – К.: Наук. думка, 2008. – С. 213–232.

Annotation

In the article with psychoanalytic and gender positions the content and functional specific of the father's image according to the author's consciousness in

the Taras Shevchenko's poems is looked. The family's image is wide spread in his poetry. The father's image there is seldom in it, but it is impotent for the investigation the psychological factors of the author's style.

Though the mother's role is more impotent in the family's life pictured in the Taras Shevchenko's poems, the father fights the family's honor, is the chief in the family. Without father the family's life is often destroyed. In the Taras Shevchenko's poems both the father and mother are pictured ambivalently as carrier and danger. In many poems by Taras Shevchenko the image of the amoral and angry father is presented as a factor of the destroying of the patriarchic world. Contrastly the his daughter' image is pictured according to the archetype of Great Mother, but it can not be in the center of the patriarchic world. As a result the family's life extrapolated on the whole world receives the apocalyptical features in the Taras Shevchenko's poems.

According to the father's image the same-sense motives of the incest and child killing by the father there is in the Taras Shevchenko's poems. They connect with the sphere of the evil, wide spread in his poetry. Only in the poem "Gaydamaky" the function of the father's image is the punishing for the "betrayal" his sons-catholics.

Key words: the poetry by Taras Shevchenko, the father's image, the Oedipus complex, the author's consciousness.